

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S-D-P-B.

Coll. No. 545

Title Hasina Vatti

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 545 Subject: Grammar

Title: Kāśikā vṛitti

Author: Vāmana Scribe: —

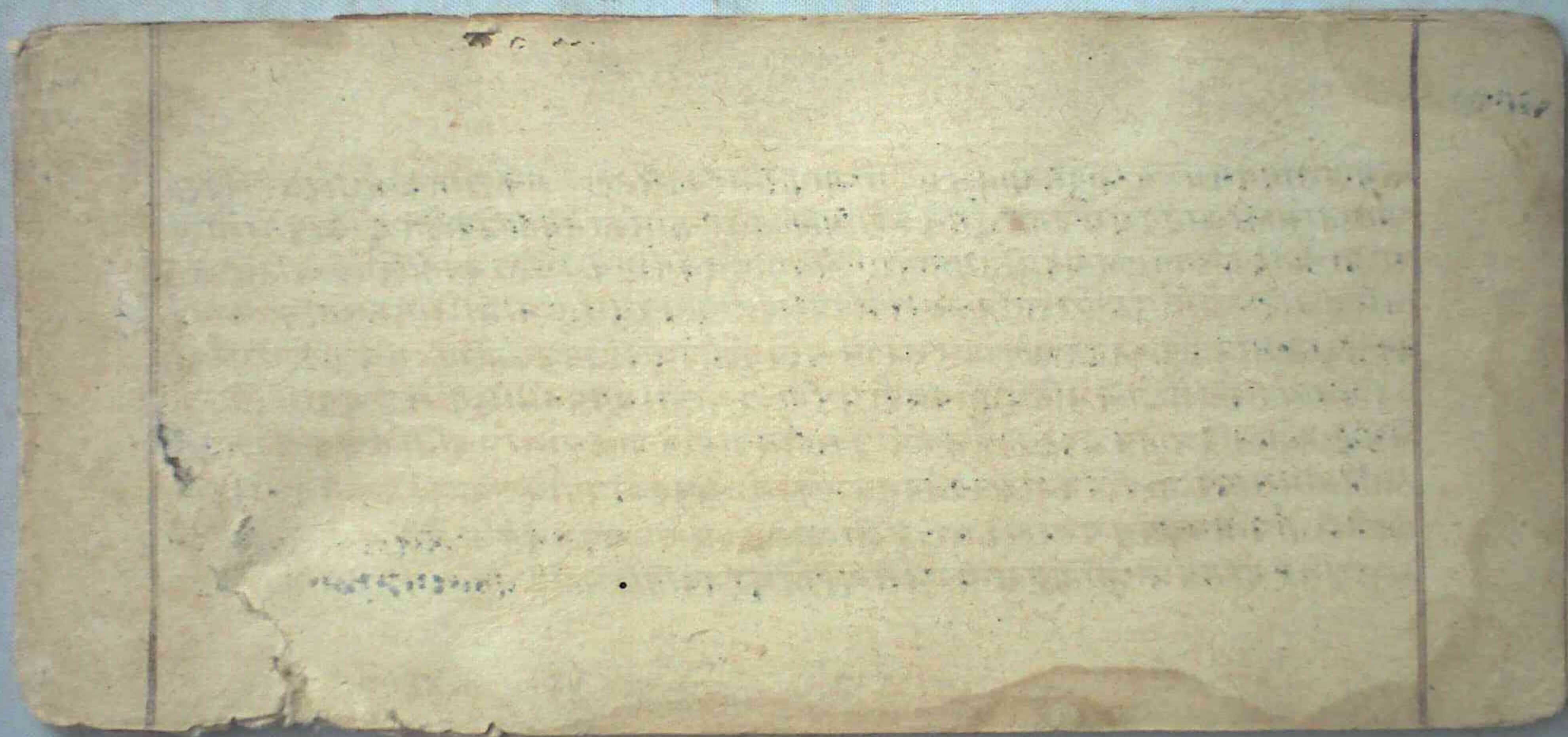
Date of the work: — Date of the Ms.: VS. 3988

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 9.3" by 4.2" Extent: 59 to 77 fol.

Language: Sanskrit Script: Devanagari

Remarks: —

आगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ आकशरादेकासंज्ञा ॥ १ ॥ कजाराः कर्मधारय इति वक्ष्यति
 आगतस्मात्त्रादवधेयं हितं धर्मनुक्रमिष्यामः । तत्र एकासंज्ञा नवतीति वेदितव्यं । का पुनरसौ । या
 पाया अनवकाशाव । अन्यत्र संज्ञा समावेशा । नियमायं वचनं । एकैव संज्ञा नवतीति ॥ वक्ष्यति । इत्थं च
 निदि । विदि । संयोगे गुरु । शिस्तानि । संयोगपरस्य हस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति । गुरुसंज्ञा च । एकासंज्ञेति
 वचनाद्गुरुसंज्ञा नवति । अतस्तत् । अरक्षत् । स च ह्यनुत्पेयविधिर्न नवति ॥ ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यं ॥
 ॥ ॥ उत्पन्नविरोधो विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रसंगौ अन्याप्यौ । युगपत्प्राप्नुतः । स उत्पन्नविरोधो विप्र
 तिषेधः । तस्मिन् विप्रतिषेधे परं कार्यं नवति । उत्सर्गापवादनित्यानित्यांतरंगे । वहिरंगेषु उत्पन्नवत्ताना
 स्तानि नाम सस्ययोगस्य विषयो ब्रूवतैव तत्र न क्तिव्यं । अप्रवृत्तौ पर्यायेण वा प्रवृत्तौ वचनमारभ्यत ॥
 अतो दीर्घो यजि । सुपिवेत्यस्य विकाराः । वृक्षाभ्यां । पुक्षाभ्यां । बहुवचने कल्पे हित्यस्यावकाशः । वृक्षेषु
 वृक्षेषु ॥ इहोत्तमं प्राप्नोति । वृक्षेभ्यः । वृक्षेभ्य इति परं नवति विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥ प्रस्मारव्यो नदी ॥

इव वृक्षः ॥ अविनाक्तिको निर्देशः । स्त्रियमावख्याते इति स्मारव्यो ॥ मूलविभुजादिर्दर्शनात्कः प्रत्ययः ।
 इकारांतं मकारांतं स्मारव्यं राक्षसं नदीसंज्ञं नवति । इकारांतं । कुमारः । गौरः । शाङ्करः । वी । नदी ।
 इकारांतं ब्रह्मवंशः । यवाणः । पुत्रा इति किं । मात्रे । दुहित्रे । स्मारव्याविति किं । ग्रामाणां । सेनानां । खलु ।
 आख्याय हण किं । राक्षस्ये । स्त्रीत्ववयया स्याति । पदान्तरघोत्पेमान्नत् । ग्रामाण्ये स्त्राय । खलु ।
 ये नदी प्रदेशः । आणनघा इत्येवमादयः ॥ ४ ॥ ॥ नेयदुःखं स्नानावस्त्रा ॥ ॥ शर्वेणानि प्रसक्तं
 नदीसंज्ञा अनेन प्रतिषिध्यते । स्थितिः । स्नानं । इयदुःखं । स्नानमनयो गिति इव दुःखं स्नानोत्पेय
 नदीसंज्ञो न नवतः । स्त्रीराष्ट्रवंशं पित्वा । हे आः । हे नृः । अस्त्राति किं । हे स्त्री ॥ ५ ॥ ॥ वामि ॥
 शर्वेणानि प्रतिषेधे प्राप्ते आमिविकल्पः क्रियते । इदं वदः स्नानोत्पेय आमिपातः । वानदीसंज्ञो न नवतः ।
 श्रिया । श्रीणां । नृवां । नृणां । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणां । ६ ॥ ॥ इति हस्वस्य ॥ ॥ दीर्घस्य संज्ञा विदि
 ता हस्वस्य न प्राप्नोति । इयदुःखं । स्नानयोः । प्रतिषिद्धात् । तस्मिन् इति वा विधीयते । इति पातः

ह्रस्वश्चोऽसंबंधः॥ स्माराव्योदयः उवज्ज् स्तानौ युवानही संज्ञो नवः॥ कृत्यैः कृतये। धेनवैः धेनवेऽश्वेयैः
 यैः॥ कवैः कुवे। अस्त्राव्येव। स्त्रियैः स्त्रावितिकिम्॥ अमये। वायवे। नावने॥ ७॥ ॥ शेषोऽयमस्त्रि
 ह्रस्वइतिवर्तते। शेषोऽत्र धे संज्ञो नवति। राखिशष्टं वक्तुं यित्वा। कश्चशेषः॥ ह्रस्वेवर्णो विर्णोर्तयन् स्माराव्य
 यन् नदीः संज्ञं संशेषः॥ अमये नायवे कृतवे धेनवे। अस्त्राव्येति किं॥ सखा। सख्ये। सख्युः। सख्यौ। ८।
 ॥ पतिः समास एव॥ ८॥ पतिशब्दस्य धे संज्ञां सिद्धायामयं नियमः कियते। पतिशब्दः समास एव धे
 संज्ञो नवति॥ प्रज्ञापतिना। प्रज्ञापतये। समास इति किं। पत्या। पत्ये। कथमन्यत्र पतिना सहेति न जानिहि
 छत्वा इति नित्यं॥ एवकार इत्यतो वधारणार्थः। हृदमुष्टिना। हृदमुष्टये॥ ९॥ ॥ षष्ठी युक्त इति वा॥ ॥
 पतिरिति वर्तते॥ पूर्वोऽपि नियमेन। समासेन प्राप्नोतीति क्वचन मारत्यते। यथा तेन शब्देन युक्तः पतिराह
 वंदसि विषये वा धे संज्ञो नवति। ऊर्ध्वानाम्पत्ये नमः। ऊर्ध्वानाम्पत्ये नमः। षष्ठी ग्रहणं किम्॥ मया
 पत्यात्तरदृष्टिर्यथासः। वंदसि। तिकिं॥ ग्रामस्य पत्ये॥ १०॥ ॥ ह्रस्वैकः। मात्रिकावो ह्रस्वसंज्ञा ह्रता॥ २

तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते। सेना। सेना। अवीकरता। अजीहरता। लघुप्रदेशाः दीर्घोऽन्धोः युगते लघुपध
 स्वेत्सेवमाह्वः॥ ११॥ ॥ संयोगो गुरुः॥ ॥ ह्रस्वइति वर्तते॥ ह्रस्वेऽपि लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते।
 संयोगो परतो ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञं नवति। ऊं एता। ऊं एता। शिस्तानिज्ञा। गुरुप्रदेशाः। गुरोश्च ह्रस्वइत्येव
 माह्वः॥ १२॥ ॥ दीर्घव॥ ॥ संयोगइति नानुवर्तते। दीर्घवाक्षरं गुरुसंज्ञं नवति। ईहां वक्ते। ईहां वक्ते।
 ॥ १३॥ ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा हि प्रत्ययेऽम्॥ ॥ यस्मात्प्रत्ययो विधीयते। धातोर्वा प्रातिपदि
 काद्वा तदादिशब्दप्रत्यये परतोऽगसंज्ञं नवति कर्त्ता। करिष्यति। ओपगवः। यस्मादिति संज्ञा विद्देशा
 र्थम्। तदादिति संबंधात्। प्रत्ययग्रहणं किं। यविशत। यक्कीणीत। नोर्विशतकपसर्गादिधिरस्ति। त
 दादेरंगसंज्ञा स्यात्। विधिग्रहणं किं। प्रत्ययपरत्वमात्रेमात्रत्वात्। स्त्री इत्यतीतदादिवचनं स्यादिति मर्थ
 म्। करिष्यावः। करिष्यामः। ऊं इति। पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। स्त्र्यर्थम्। अंगप्रदेशाः। अंगस्येत्येवमा
 ह्वः॥ १४॥ ॥ मुमिदंतं पदं॥ ॥ मुपइति द्विनि प्रत्याहारग्रहणं सुबतं तिङ्गसंज्ञा ह्रस्वपदसंज्ञा नवति।

का अ३ पा४

६१

आख्याः पठन्ति। पदसंज्ञा मन्तप्रहणमनसंज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थे गोशवा
ह्यणीतरा पदप्रदेशाः। पदस्य पदाहित्ये वमादयः॥३५॥ ॥न. क्ये॥ ॥ कृत्ति कर्त्तृक्य कृत्तं सामा
न्यग्रहणं। नांतशब्दरूपं परतः। पदसंज्ञं नवति। कृत्तराज्ञायति। कृत्तृवम्मयिते। कृत्तराज्ञायते। सि
द्धे सत्पारंभो नियमाय। नांतमेव कोपे रतः। पदसंज्ञं नवति। नांत्यत। वाच्यति। श्रुयति। ॥३६॥ ॥सित्ति॥
॥यविममिति वक्ष्यति। तस्याऽयं पुरस्तादप्यकर्षः। सिति प्रत्यये परतः। सर्वं पदसंज्ञं नवति। नव
तष्टकृतसौ॥ नवदीयः। कृत्तराज्ञायति। कृत्तराज्ञायते। अंतोराज्ञायति। अंतोराज्ञायते। ॥३७॥ ॥स्वादिष्वसर्व
नामस्तु नवे॥ ॥स्वादिष्विति सुशब्दादं कवचनाद्वारन्य आकयः प्रत्ययागृह्यते स्वादिषु प्रत्ययेषु
परतः। सर्वनामस्तु नवति। नवेति पुं सर्वं पदसंज्ञं नवति। राज्ञ्यां। राज्ञिः। राजत्वं। राजता। राजतः। राज
तमः। असर्वनाम स्तु नवति। किं। राज्ञानौ। राज्ञानः॥३८॥ ॥यविमम्॥ ॥स्वादिष्वसर्वनाम ३
सति वत्तते। सर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादो न संज्ञाविधायते। यकारादावन्तादौ वस्वादौ

यति ३

सर्वनामवर्जिते प्रत्यये परतः। सर्वं न संज्ञं नवति। यकारादौ। गार्ग्यः। वास्यः। अजहौ। दाहि। आहि। ॥
न नोऽं। गीरो मनुषां वत्पुपसंज्ञानं। न न इव न न स्वतः। अंगिरा इव। अंगिरस्वतः। मनुर्वि मनुस्वतः। ॥ ३
पादस्वस्वयोः। त्वेते तत्त्वस्वयोः परतः। न संज्ञं नवति। दृषत्वसु। दृषणश्च। न प्रदेशा। न स्पेत्सं वमादयः।
॥३९॥ ॥तसौ मत्वर्थे॥ ॥ममिति वत्तते॥ तकारांतं सकारांतं शब्दसंज्ञं मत्वर्थे प्रत्यये परतो न संज्ञं न
वति॥ उद्वित्वात्तयोः। विद्यत्वात्तयोः। सकारांतं। पयस्वी। पयस्वी। तस्माविति किम्। तस्मात्तान्
ग्रामः॥४०॥ ॥अपस्मादीनि उदसि॥ ॥अपस्मादीनि शब्दरूपाणि उदसि विषये साक्षात् नव
ति। नयदसंज्ञाधिकारे विधानांतेन मुत्वेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधायते। अपस्मयवर्मा॥ अ
यस्मयानि पात्राणि क्वचिदुत्तयमपि नवति। समुद्युतासं कृत्वा गणेन पदत्वात् कुत्वं। नत्वात्
जस्त्वं न नवति। उदसाति किं॥ अयो मयं वर्म॥४१॥ ॥वहुषु वहुषु वनं॥ ॥आप्रानि प्रतिकृते
स्वादयः। वस्यति वाच्यति। सामान्येन बहुवचनं विहितं। तस्यानेन बहुवचनं स्यात्वाच्यत्वं विधायते॥

का अ३ पा४

६२

वक्रवक्रवचनं नवति ॥ वक्रत्वमस्य वाच्यं नवतीत्यर्थः ॥ कर्मादयोऽप्यपरे विनक्तानां वाचास्तदीये वक्र-
त्वे वक्रवचनं ॥ कर्मादिषु वक्रवचनमिति त्वर्थः ॥ ब्राह्मणाः पवन्ति ॥ यत्र वसं व्यासं नवति ॥ तत्रायमु-
पदेशः ॥ अयमेत्यस्मिन् ॥ संख्येऽप्यसामान्यविहिताः ॥ स्वादयो विघ्नत एव ॥ २२ ॥ ॥ द्वौ कयोर्द्विवचन-
कवचने ॥ ॥ द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने नवति ॥ एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैक-
वचनयोरर्थानिधानं ॥ द्वित्वे द्विवचनं नवति ॥ एकत्वे एकवचनं नवति ॥ ब्राह्मणोपवतः ब्राह्मणः प-
वति ॥ २३ ॥ ॥ कारकं ॥ ॥ विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमभिक्रियतं कारकस्य अधिकारो वे-
दितव्यः ॥ यद्विदुर्धर्ममुक्तमिष्टमाम ॥ कारकस्येवं तद्देहितव्यं कारकराष्ट्रनिमित्तपर्यायः का-
रकहेतुरित्यनयोतरं ॥ कस्य हेतुः क्रियायाः ॥ वस्यति ॥ ध्रुवमपायेपादानं ॥ ग्रामादागच्छति ॥ पर्वता-
दवरोहति ॥ कारक इति किं ॥ वृक्षस्य पर्णपतति ॥ कुशस्य पिंडाः पतन्ति ॥ २४ ॥ ॥ अकथं गंधः ॥ ४
॥ ॥ अकथितं वकारकं कर्मसंज्ञं नवति ॥ माणवकं पञ्चानं दृष्टवति ॥ कारक इति किं ॥ माणवः ॥

वकस्यपि तरं पञ्चानं दृष्टवति ॥ कारकसंज्ञं शब्दनेषु ॥ वातेनैव विशेषणे न व्यवहारो विज्ञापते ॥ २५
॥ २६ ॥ ॥ ध्रुवमपायेपादानं ॥ २५ ॥ ॥ ध्रुवयंदपाययुक्तं अपाये साध्येयदवधि-भूतं ॥ तत्कारक-
मपादानसंज्ञं नवति ॥ ग्रामादागच्छति ॥ पर्वतादवरोहति ॥ सार्धादीनोरथात्यति ॥ जुष्टसावित्रम-
प्रमादार्थानामुपसंख्यानं ॥ अधमज्जिज्ञासते ॥ अधर्माद्विरमति ॥ धर्मात्प्रमाद्यति ॥ अपादान-
प्रदेशः ॥ अपादाने पञ्चमः ॥ त्वेवमादयः ॥ २६ ॥ ॥ तीत्रार्थानां नयहेतुः ॥ २५ ॥ ॥ विनेत्यर्थानां वे-
त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे नयहेतुर्नस्तत्कारकमपादानसंज्ञं नवति ॥ चोरेभ्यो विनेति ॥
चोरेभ्यो विनेति ॥ आयत्यर्थानां चोरेभ्यो विनेति ॥ चोरेभ्यो विनेति ॥ नयहेतुरिति किं ॥ अरण्ये
विनेति ॥ २७ ॥ ॥ पराजये सोढः ॥ २७ ॥ पराप्रवृत्त्ययते ॥ प्रयोगे सोढो योर्थः ॥ सोढुं न शक्यते ॥
तत्कारकपादानसंज्ञं नवति ॥ अध्यायनात्पराजयते ॥ असोढ इति किं ॥ यान् पराजयते ॥ २८ ॥
वारणार्थं नामास्मिन् ॥ २७ ॥ ॥ वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे यदस्मिन् योर्थः ॥ तत्कारक-

६३

मपादानसंज्ञं नवति। प्रवृत्तिविधातो वारणं। यवेन्योगांवारयति। यवेन्योगांनिवर्त्तयति। इति
इति किं॥ यवेन्योगांवारयति हेतुः॥ ३५॥ ॥ अर्द्धोपेन दर्शनमिति॥ २५॥ वयधानमंतर्हि अंतर्हि
निमित्तं येनादर्शनं प्राप्नोति नवति। तत्कारकमपादानसंज्ञं नवति। उपाध्यायादंतर्हि नवति। उपाध्या
यानि लायते। मामाधुपाध्यायो ज्ञासीति निलायते। अंतर्ह्यिति किं। चोरा नदिदृष्टते। रत्न
तिग्रहणं किं॥ अदर्शनं बाधां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्॥ ३६॥ ॥ आख्यातोपयोगे॥ २५॥
आख्याता प्रतिपादयिता उपयोगो नियमपूर्वकविद्याग्रहणं उपयोगे साधयेय आख्याता तत्
कारकमपादानसंज्ञं नवति। उपाध्यायादधीते। उपाध्यायादागमयति। उपयोग इति किं।
नटस्पृष्टोति॥ ३७॥ ॥ अनिकर्तुः प्रकृतिः॥ ३०॥ जने कर्ता अनिकर्ता तस्य स्य जन्मन कर्ता
तापमानस्तस्य या प्रकृतिः। कारणं हेतुः। तदपादानसंज्ञं नवति। शृंगाद्वरो ज्ञायते। गोमपादुष्णि
को ज्ञायते॥ ३८॥ ॥ नवः प्रनवः॥ ३९॥ कर्तुरिति वर्तते। नवमं नः। प्रनव तस्मादिति प्रनवः।

अकर्तुः प्रनवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं नवति। हिमवतो गंगा प्रनवति। काश्मीरे नो वितस्ता प्रनवति।
प्रथमं उपलब्ध इत्यर्थः॥ ३३॥ ॥ कर्मणा यमनि प्रैति ससंप्रदानं॥ ३४॥ कर्मणा करणं नृतेन कर्ता यम
नि प्रैति तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं नवति। अचर्यसंज्ञा विज्ञानादहंति कर्मणेति विज्ञायते। उपाध्या
याय गां ददाति। माणवकाय निज्ञां ददाति। क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यं क्रियायाऽपि यमनि प्रैति ससं
प्रदानं। आद्याय विगर्हते। युद्धाय स न दत्ते। पश्यं शोते। संप्रदानप्रदेशः। वक्तुः संप्रदान इत्येव
माह्वः। कर्मणाः करणसंज्ञा वक्तव्या। संप्रदानस्य कर्मसंज्ञा। पशुनारुद्रं यजते। पशुं रुद्रा पहरति।
त्यर्थः॥ ३५॥ ॥ रुच्यार्थानां प्रीयमाणं॥ ३६॥ रुचिना समानार्थं रुच्यार्थः। अन्यकर्तृकोऽनिलायो
रुचिः। रुच्यार्थानां प्रीयमाणो योऽर्थः। तत्कारकसंप्रदानसंज्ञं नवति। देवदत्तापरोक्ते मोदकः।
देवदत्ताय स्वदत्ते स पः। देवदत्ताय निनाय स्य मोदकः। कर्ता प्रीयमाण इति किं। देवदत्तापरोक्ते मो
दकः पृथि॥ ३७॥ ॥ अक्षयकुंडं स्वाशपाज्ञी पमानः॥ ३८॥ अक्षयकुंडः स्वाशपाज्ञी पमानः।

का.आपा४

५५

समानो योऽर्थः। तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं न वति। स्त्रीप्रमाणो ह्यपि तु मिष्यमाणः। बोधयितुमन्निघेतः॥
देवदत्ताय श्लाघते। देवदत्तं श्लाघमानः। तां श्लाघां तमेव ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः। एवं देवदत्ताय कृतो
यज्ञदत्तां कृतो। देवदत्ताय तिष्ठते। देवदत्ताय शयते। इत्यज्ञदत्ताय शयते। स्त्रीप्रमाण इति किं। देवद-
त्ताय श्लाघते पश्चि॥ ३५॥ ॥ धारयतेः प्रयोगे उत्तरमार्गो योऽर्थः। तत्कारकं स-
त्प्रदानसंज्ञं न वति। उत्तरमार्गं यस्य स उत्तरमार्गः। कस्मै चोत्तरमार्गः। यदा यंधनं। स्वामी प्रयोक्तुमाणा-
स संप्रदानसंज्ञो न वति। देवदत्ताय शतं धारयति। यज्ञदत्ताय शतं धारयति। उत्तरमार्ग इति किं। देवदत्ता-
य शतं धारयति ग्रामे॥ ३६॥ ॥ स्पृहणीमितः॥ ३७॥ स्पृहर्द्दयायां। शुण्डा वदंतः। पद्यते। तस्य घर्-
द्विमितोऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं न वति। र्द्विमित इत्यभिप्रेत उच्यते। छब्बेन्यः स्पृहयति। र्द्विमित इति
किं। पुष्पेन्यो वने स्पृहयति॥ ३८॥ ॥ क्रुद्धुहेर्थास्थार्थानां यं प्रतिकोयः॥ ३९॥ अमर्षः क्रोधः।
अपकर्षो द्रोहः। अक्षमर्द्विर्धा। गुणे छुदोषा विकराणि मस्याः। क्रोधा र्थानां प्रयोगे यं प्रतिकोपस्त

कलम: २५

कारकं संप्रदानं संज्ञं नवति । क्रोधस्तत्क्रोध एव । क्रुहादयोऽपि कोपप्रवणा एव गृह्यन्ते । तस्मात्सामान्येन विशेषणं यं प्रतिकोप इति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय ईर्ष्यति ॥ देवदत्तायामृष्यति । यं प्रतिकोप इति किं । नार्यामीर्ष्यति । मैनामन्योऽहं हिति । ३५ ॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३६ ॥ अथेति संप्रदानं संज्ञायां प्राप्तायां अनेन कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः सगर्गसंबन्धयोऽयं प्रतिकोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं नवति । देवदत्तं अनिक्रुध्यति । देवदत्तमनिक्रुध्यति । उपसृष्टयोरिति किम् । देवदत्ताय क्रुध्यति । यज्ञदत्ताय क्रुध्यति । ३७ ॥ राधात्पोऽर्थस्य विप्रश्नः ॥ ३८ ॥ राधेश्चकारकं संप्रदानं संज्ञं नवति ॥ कीदृशस्य विप्रश्नः विविधः प्रश्नः विप्रश्नः । सकस्य नवति । यस्य शुभाशुभं दृष्टते । देवदत्ताय राध्यति । देवदत्तायेत्यनेनैमित्रिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रत्याग्न्यां श्रवः शर्वस्य कर्ता ॥ ४० ॥ प्रति-प्राज्ञः । इत्येव शर्वस्य पृष्टाणोक्तेः कारकं संप्रदानं संज्ञं नवति । कीदृशं शर्वस्य कर्ता ॥

का. आपा.

६५

प्रतिप्रर्व-आह-प्रर्वस्य-मृणोति-रूपगमे-प्रतिज्ञाने-वर्तते। स्या-रूपगमः-परेण-प्रपुत्र-स्य-सतो-न-वति।
तत्र-प्रयोक्ताः-प्रर्वस्याः-क्रियायाः-कर्तृ-संप्रदान-सं-सो-न-वति। देव-द-त्राय-गा-प्रति-मृणोति। प्रतिज्ञान-
त-स्य-र्थः॥४३॥ ॥ अनु-प्रति-मृणोति॥४४॥ प्रर्वस्य-कर्मे-ति-वर्तते। अनु-प्रर्वस्य-प्रति-प्रर्वस्य-वर्ण-
ते-कारक-प्रर्वस्याः-क्रियायाः-कर्तृ-नृतं-संप्रदान-सं-सं-भवति। हो-त्रे-अनु-मृणोति। हो-ता-प्रश-मं-शं-सं-ति।
तम-न्य-प्रो-सा-ह-यति। अनु-गरः-प्रति-गर-इति-हि-शं-सि-उः। प्रो-सा-ह-ने-प्र-वर्तते। हो-त्रे-अनु-मृणोति।
हो-तार-शं-संतं-प्रो-सा-ह-यता-मर्थः॥४५॥ ॥ सा-ध-क-त-मं-करणं॥४६॥ क्रिया-प्र-सि-द्धौ-य-त्-क-स्य-प-चा-
इ-कं-वि-वर्तितं-त-सा-ध-क-त-मं-कारकं-करण-सं-सं-भवति। हो-त्रे-ण-नु-ना-ति। पर-शु-ना-वि-न-न्ति। तम-ग्र-
ह-ण-किं॥ गंगा-यां-घोषः। कृपे-गर्ग-कृतं॥४७॥ दिव-कर्म-व॥४८॥ प्रर्वेण-करण-सं-ज्ञा-यां-प्रा-प्ता-यां-
कर्म-सं-ज्ञा-वि-धी-यते। दिव-सा-ध-क-त-मं-य-त्-कारकं-सं-सं-भवति। व-कार-त्-करण-सं-सं-व॥ अ-ज्ञा-न-दी-य-
ति। अ-ज्ञे-दी-यति॥४९॥ ॥ परि-क्रिय-णे-स-प्रदान-म-न्य-तर-स्यां॥५०॥ सा-ध-क-त-म-मि-मिति-वर्तते।

कर्म२

प्रर्वेण-करण-सं-ज्ञा-यां-प्रा-प्ता-यां-संप्रदान-सं-ज्ञा-वि-धी-यते। परि-क्रिय-णे-सा-ध-क-त-मं-कारकं-अ-न्य-तर-स्यां-
संप्रदान-सं-सं-भवति। परि-क्रिय-णे-नियत-कालं-वेतना-दीना-स्वी-करणं-ना-सं-निक-क्रिय-एव। शता-य-
रि-क्रि-तो-नु-ब्रू-हि। शते-न-परि-क्रि-तो-नु-ब्रू-हि। सह-स्रा-य-परि-क्रि-तो-नु-ब्रू-हि। सह-स्रो-ण-परि-क्रि-तो-
नु-ब्रू-हि॥५१॥५२॥ अ-धारे-धे-करणं॥५३॥ अ-धिय-ते-स्मि-न-क्रिया-इ-ति-आ-धारः-कर्तृ-कर्म-
णो-क्रिया-प्र-य-न-त-यो-धार-ण-क्रिया-प्र-ति-य-आ-धार-स्त-कारकं-अ-धिक-रण-सं-सं-भवति। कर्तृ-अ-
स्ते। कर्तृ-रो-ते। स्था-स्यां-प-वति। अ-धिक-रण-प्र-देशः। स-स-म-धिक-रण-वे-से-व-मा-द-यः॥५४॥ ॥
अ-धि-श-इ-स्वा-सां-कर्म॥५५॥ प्रर्वेण-अ-धिक-रण-सं-ज्ञा-यां-प्रा-प्ता-यां-कर्म-सं-ज्ञा-वि-धी-यते। अ-धि-प्र-
वी-णा-शी-इ-स्वा॥ आम-इ-त्ये-ते-पामा-धारे-य-स्त-कारकं-कर्म-सं-सं-भवति। आम-म-धि-ति-इ-ति। आम-म-
धि-रो-ते-याम-म-ध्या-स्ते॥५६॥ ॥ अ-ति-नि-वि-श-म्ब॥५७॥ अ-ति-नि-प्रर्व-स्य-वि-श-ने-रा-धारे-य-स्त-कारकं-
कर्म-सं-सं-भवति। याम-म-ति-नि-वि-श-ने। कर्म-क-स्या-णे-चि-नि-वे-शः। पापे-चि-नि-वे-शः। या-पा-सं-ज्ञा-य-स्मि-न-

यस्मिन्निति निविशतीति ॥ अथतरस्यामिति वर्तते। परिक्रयणोसंप्रदानमथतरस्यामित्यतः सावच्यवस्ति
तन्निनाषाविज्ञायते ॥ ४७ ॥ ॥ उपपन्नव्याधुः स्वसः ॥ ४८ ॥ उप-अनु-आहु-अधि-इत्येवंप्रवृत्तवन्तेराधा स२
रोयस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं नवनि। ग्राममुपवसति। सेनापवतमुपवसति। ग्राममधिवसति। ग्राम
माधवसति। वसेरप्यर्थस्य प्रतिषेधोक्तत्वात्। ग्रामे उपवसति। नो ज्ञननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ॥
कर्तुं शिषिततमं कर्म ॥ ५० ॥ कर्तुः क्रियया यदाहुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं नवनि। ओदनं पचति ॥
कठं करोति। ग्रामं गच्छति। कर्तुरिति किं। माशेभ्यश्च भक्षति। कर्मणाः इक्षिताः माषाः न कर्तुः। तम-ग्र
हणं किम् ॥ पयसा ओदनं कुक्ते। कर्मस्य उपवर्तने। पुनः कर्मग्रहणं आधारनिवृत्त्यर्थं। आधारस्यैव
हि स्यात्। ओदनं प्रविशतीति। ओदनं पचति। सक्तं न पिबत। त्यादिषु न स्यात्। पुनः कर्मग्रहणं च
त्रसिद्धं नवति। कर्मप्रदेशाः कर्मणि द्वितीयेत्येवमादयः ॥ ५१ ॥ ॥ तयोपुक्तं नानि सिद्धं ॥ ५२ ॥
येन प्रकारेण कर्तुं शिषिततमं क्रियया युज्यते। तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं पुनः नवति। तस्य

कर्मसंज्ञाविधीयते। इक्षिता इत्यस्य सर्वमनीप्सितं द्वेष्यमितरच्च। विषं न क्षयति। चोरा नृपश्च पतिः।
ग्रामं गच्छन् वृक्षं गच्छन् उपसर्पति ॥ ५० ॥ ॥ अकथितं च ॥ ५१ ॥ अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसं
ज्ञं नवति। केन कथितं। अपाहानादिनिर्विशेषकथानि। परिगणनं कथं। इहियानि रुधिप्रब
निति विज्ञा मुपयोगनिमित्तमश्वविधौ। अविशासिगुणेन वयस्सवते तदकथितं माचरितं कथि
ना। उपयुज्यत इत्युपयोगः। पयः पचति। तस्य निमित्तं गवाहितस्योपयुज्यमानपयः प्रवृत्तिनिमि
त्तस्य गवाहे कर्मसंज्ञाविधीयते। पाणिना कां स्पृश्यान्नां दोग्धे पयः पाण्यादिकमपि उपयोगनि
मित्तं न स्य कस्मान्न नवति। नैतदस्ति। विहिताहितत्रकारागसंज्ञा तदर्थमाह। अश्वविधावि
धिः। अविशासिगुणेन वयस्सवते अविशास्यो गुणः साधनं। प्रधानकर्मकमादित्तेन वयस्सवते
यसंबध्यते। तदकथितं माचरितं कथिना। तदकथितमुक्तं सत्रकारेण। इहियां दोग्धिपयः। यावि
पौरवांगायावते। रुधि। ग्रामवरुणादिवृत्तं। प्रतिमाणवकं पथानं घृष्टं तिष्ठति। पौरवांगांति

सते। विज्ञहसं विनोति। फलानि क्रवि। माणवकंधर्ममरुतास्ति ॥ ५१ ॥
 गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशक्यकर्मकामाणिकर्तासिद्धौ ॥ ५२ ॥ अर्थशब्दः प्रत्येकमनि
 संबध्यते। गत्यर्थानां बुध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां वधात्तन्तथाशक्यकर्मकाणां न अर्थानां
 यः कर्तासिद्धयंतानां कर्मसंज्ञो न वति। गतिमाणवको ग्रामं। गमयति माणवकं ग्रामं। याति माण
 वको ग्रामं। आपयति माणवकं ग्रामं। गत्यर्थे बुद्धिनिवृत्त्यः। प्रतिषेधो वक्तव्यः। नयति नारदे वदन्। ना
 ययति नारदे वदन्नेन। वहति नारदे वदन्नेन। वाहयति नारदे वदन्नेन। वहत्तेरनिबन्धकत्वं कस्येति
 वक्तव्यं। इह प्रतिषेधो मोक्षतः। वहंतियवान् व लीवर्दा। वाहयंतियवान् व लीवर्दा। निति। बुद्धि
 बुध्यते माणवको धर्मो बोधयति। माणवकंधर्मो वेत्ति माणवको धर्मो वेदयति। माणवकंधर्मो प्रत्य
 वसानमभ्यवहारः। बुद्धे माणवक ओदनं। नो जयति मावकमोदनं। अस्माति माणवक ओदनं। आ
 रायति माणवकमोदनं। प्रत्यवसानार्थे बुद्धि। आदि स्वाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अति माणवक ओदनं ॥

रा२

य२

गमयति माणवकं
 द. x ४

आदयते माणवकेनौदनं। स्वादयति माणवकेन। न होरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो
 वक्तव्यः। न सयति पिंडं देवदत्तः। न सति पिंडं देवदत्तनेनेति। अहिंसार्थस्येति किं। न सयति वलि वर्दा। स
 स्पमिति। न सयति वलि वर्दा। न सस्पमिति। शक्यकर्मकाणां। अधाते माणवको वेदं। अध्यापयति माण
 वकं वेदं। पठति माणवको वेदं। अकर्मकाणां आस्ते देवदत्तः। आसयति देवदत्तं। नो देवदत्तः। शाय
 यति देवदत्तं। एतेषामिति किं। पचत्योदनं देवदत्तः। पाचयत्योदनं देवदत्तनेनेति। अणयतानामिति किं।
 गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपाः। प्रयुक्ते गमयति देवदत्तं। यज्ञदत्तनेन विदुमित्रः ॥ ५३ ॥ ॥ इकोर
 न्यतरस्यां ॥ ५४ ॥ अणिकर्तासिद्धाविति वृत्तिः। हरते करोते आणयंत्योर्यः कर्तासिद्धयंत्योरन्यतरस्यां क
 र्मसंज्ञो न वति। हरति नारं माणवकः। हारयति नारं माणवकं। माणवकेनेति। वाकरोति कवदेवदत्तः।
 कारयति कटं देवदत्तः। देवदत्तनेनेति वा। अतिवादिदृशो रात्मनेपद उपसंख्यानं अतिवदति गुरुं दे
 वदत्तः। अतिवाहयते गुरुं देवदत्तः। देवदत्तनेनेति वा। पश्यंति नृपा रजानं। दर्शयते नृपा रजानं ॥

का. भा. पा.
६६

शतिर

अकारः ४६

दर्शयते नृत्यैरिति वा ॥ ५३ ॥ ॥ स्वतंत्रं न कर्मा ॥ ५४ ॥
स्वतंत्रं प्रधानं न तु उच्यते । अगुणी नृतः । क्रियाप्रसिद्धौ स्वानंशेण चिब
ह्यते । तत्कारकं कर्तृसंज्ञं न वति । हे वदन्तः परति । स्वात्ता पवति । कर्तृप्रदेशाः । कर्तृकरणयोः स्मृतीये
वमादयः ॥ ५४ ॥ ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥ तद्विधिः अनंतरः । कर्मापरामर्शने । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयो
जकः । निपातनात्मकः । स्वतंत्रं प्रयोजको योर्थस्तत्कारकं हेतुं संज्ञं न वति । वकारात्कृतं संज्ञं वा संज्ञा
समावेशः । यः । ऊर्वाणं प्रयुंते । कारयति हारयति । हेतुयोल्लिखो । निमित्तं । कर्तृत्वस्य प्रत्ययेना
च्यते । हेतुप्रदेशाः । हेतुमतिवेत्तवमादयः ॥ ५५ ॥ ॥ प्राग्गोचरानिपाताः ॥ ५६ ॥ अधिरात्परान्तिवसु
ति ॥ प्रागेतस्मादवर्त्येदित्कृमिभुक्तमिष्यामि । निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति ॥ वादयोऽसत्वे ।
व वा हं अहं प्राप्सवन् संज्ञासमावेशार्थं । गल्फसर्गकर्म प्रवचनाय संज्ञानि । स ह निपातसंज्ञाविश
ति । रेफोच्चारणमीधरेतो सुनूकसुनाविषयमवधिर्माविश्याति । शश्वराद्वापरात्रमात्रतुल्यमेजते ॥

परोपितः । समासे च व्ययिना बो लौकिकं वाति वर्तते ॥ ५६ ॥ ॥ वादयोऽसत्वे ॥ ५७ ॥ वा
संज्ञा न वति । न वे सत्वे वर्तते । प्रसज्य प्रतिषेधोयः । सत्वमिति श्रुत्युच्यते । केतुनः व वा हं अहं
एवं । नृनं । शश्वरा । युगपत् । सपत् । कृपत् । कुवित् । नेत् । वेत् । वए । क्वचित् । यत्र । नह । हंत । वा । कीव ।
किम् । माङ् । माङोङ्कारो विशेषणार्थः ॥ माङिः कुडिति । इह न न वति । मानवत् । मानविष्यति । न न
तावत् । यावत् । त्या । त्वे । चे । रे । ओषट् । वौषट् । स्वहावषट् । स्वधा । ओ । तथा । हि । हिद् । खलु । कि
अयम् । स्मि । आत् । उ । अ । ए । ओ । ओ । दह । उज्ज । उक्ज् । वेलायां । मात्रायां । यथा । यत् ।
तत् । किम् । पुरा । वेधा । वेधाधिक । हा । हि । हे । हे । पाट् । व्याट् । आ । हे । उताहो । हो । अहो । नो । अधो ।
ननु । मये । मिष्या । अग्निः । अहिः । कुडिति । इव । वत् । वात् । वन । वत् । सम । वरा । शिकं । हिकं । अकं । अडकं
नहिकं । सत्यं । अतः । अहो । इहो । नोवेत् । नवेत् । नहि । जानु । कयं । कुत । कुव । अव । अतु । हा । हे । हो ।
आहो । खित् । शं । कं । तं । दिक् । पशु । वट् । स ह । आनुषकं । अंगफट् । जातकं । अये । अरे । वाट् । कु ।

सर्ग

धुं. ऊं. आं. ईं. शं. सिं. वै. उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः। उपसर्गप्रतिरूपकाः। अक्षरत्रयित्व
 ३ प्रतिद्वयं वादिकर्मणि। सुहृत्प्रमदुहृत् च निद्वयमिति चेष्टते। अवउपसर्गात्तद्वनितत्वं न नवति।
 इति तदुर्नयः। इति नयः। उपसर्गादिति एतत्त्वं न नवति। असत्त्वद्वयिकि। पञ्चवै. पुरुषः। पञ्च। पुं. शः। नि
 पातप्रदेशाः स्वरादि निपातमव्ययमित्येवमाहयः। ५६॥ ॥ प्रादयः॥ ५६॥ प्रादयो सत्त्वे निपातसंज्ञा
 नवति। के. पुनः। प्रादयः। प्र। परा। अप। सं। अनु। अव। नितं। इत्। वि। आङ्। नि। अधि। अपि। अति। सु।
 उर। अनि। प्रति। परि। उप। वृथक्योगकरणमुत्तरसंज्ञाविरोधणार्थं। उपसर्गः। क्रियायोग इति वादः।
 नामुपसंज्ञा मानत्। असत्त्वद्वयेव। परा. सेना। ५७॥ ॥ उपसर्गः। क्रियायोगे॥ ५७॥ प्रादयः। क्रियाया
 गे उपसर्गसंज्ञा नवति। प्रणयति। परिणयति। प्रणयकः। परिणयकः। क्रियायोग इति दि.
 स्मादेशात् प्रनायको देशः। मरुच्छस्य बोपसंख्या न कर्तव्यं। मरुजि
 हनत्तत्त्वेप्यवउपसर्गात्तद्वनितत्वं अक्षरस्योपसंख्यानं।

सर्गप्रदेशाः उपसर्गेद्योः के. रित्येवमाहयः। ५८॥ ॥ गतिश्च॥ ५८॥ गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो नवति॥
 क्रियायोगे प्रकृत्या प्रकृत्यं करोति। योगविभाग उत्तरार्थः। उत्तरगति संज्ञैव यथा स्यात्। उपसर्गसंज्ञा
 मानत्। इति स्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्नयमिति क्वं इति। पत्वं प्रसज्येत। चकारः संज्ञा समावेशार्थः। प्रण
 तमतिपिक्कं। गतिरनन्तर इति स्वरः। उपसर्गादिति एतत्त्वं न नवति। कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं।
 कारिकाकृत्य। कारिकाकृतं। यत्कारिका करोति। पुनश्च तस्योत्तरं स गतिसंज्ञैव नवति इति वक्तव्यं॥
 पुनरुत्पत्तं त्वसौ देय गतिर्गताविति निघातो नवति। वनो हितः गतिरनन्तर इति स्वरः। गतिप्रदेशाः
 उ. गति प्रादुर्नयमाहयः। ५९॥ ॥ उ. गतिश्च॥ ५९॥ उ. गतिश्च॥ ५९॥ उ. गतिश्च॥ ५९॥ उ. गतिश्च॥ ५९॥
 यायोगे गतिसंज्ञा नवति। च। उ. गतिः। कृत्यसि योगे विधानतस्मात् कृत्यसि योगे विधानतस्मात् कृत्यसि योगे विधानतस्मात्
 तिसंज्ञा विधीयते। ६०॥ उ. गतिः। शब्दावलीकरणे विस्तरेण। कृत्यसि योगे विधानतस्मात् कृत्यसि योगे विधानतस्मात् कृत्यसि योगे विधानतस्मात्
 कृत्य। उ. गतिः। ६०॥ उ. गतिः। ६०॥ उ. गतिः। ६०॥ उ. गतिः। ६०॥ उ. गतिः। ६०॥

पटपटाकृत्य। पटपटाकृतं। यत्पटपटाकरोति। पापी। तात्ता। अतात्ता। वेतात्ता। कर्ण। धृमि। शकता।
 संशकता। धूमकता। वंशकता। एते सकतादयो हिंसायाम्॥ शकताकृत्य। संशकताकृत्य। धूमकता
 कृत्य। वंशकताकृत्य। गुडमुधापीडार्थे॥ गुडमुधाकृत्य। सज्जसहार्थे। सज्जकृत्य। फल। फली। विक्क।
 अक्का इति विकारे। फलकृत्य। फलीकृत्य। विक्काकृत्य। अक्काकृत्य॥ अक्काघी। वनात्ता। केवात्ता।
 पर्यात्ता। शोवात्ता। वशात्ता। बार्हात्ता। मम्मसा। एते हिंसायां। ओषट्। वोषट्। वषट्। स्वाहा। दाने स्वाहा।
 माधुर्ये प्राडुस्। अतः। आविस्। कुयहिः॥ ६०॥ ॥ अनुकरणं चानितिपरं॥ ६१॥ इति परोक्षस्मादि
 तिवक्त्रादिः। अनुकरणमितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञं न वति। स्वात्कृत्य। स्वात्कृतं। यत्स्वात्
 त्करोति। इति स्वात्कृत्यं। यदि तिरवात्करोति। अनितिपरमिति किं। स्वादिति कृत्वा निरुद्धं
 ह॥ ॥ आहरनादयोः सदसती॥ ६२॥ प्रतिसंज्ञमातिशयः आहः। पत्तिवोहासिन्पमनादः। १२
 आहरनादयो र्यथाक्रमं सदसत्त्वो गतिसंज्ञं न वतः सत्कृत्य। सत्कृतं। यत्सत्करोति। अस

त्कृत्य॥ असत्कृत्यं। यदसत्करोति। आहरनादयो र्यथेति किं॥ सत्कृत्वा कांडंगतः असत्कृत्वा
 कांडंगतः॥ ६३॥ ॥ नृषणोऽनं॥ ६४॥ अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्येऽपि यासि नृणे चेति वक्तुं
 विशेषणमुपादीयते॥ नृषणोऽनं शब्दः स गतिसंज्ञं न वति अलंकृत्य। अलंकृतं। यदलंकरोति।
 नृषण इति किं। अलंकृत्वा ओदनं गतः॥ ६४॥ ॥ अंतरपरिग्रहे॥ ६५॥ अंतःशब्दोऽप्यसिद्धे
 गतिसंज्ञं न वति। परिग्रहः। स्वाकरणं। तस्मात्वे गतिसंज्ञा विधीयते। अतर्हत्या। अतर्हत्। यदतर्ह
 ति। अपरिग्रह इति किं। अतर्हत्वा। मृषिकां श्येनो गतः। परिग्रहीत्वा रसार्थः। अंतःशब्दोऽप्यसिद्धि
 विधिगत्वेऽप्युपसर्गसंज्ञा वक्तव्या॥ अंतर्हत्वा। अंतर्हत्। अंतर्हति॥ ६५॥ ॥ कणो मनसोऽप्यसिद्धि
 प्रतिपाते॥ ६६॥ कणोऽशब्दो मनसोऽप्यसिद्धिप्रतिपाते गतिसंज्ञं न वतः। कणो हत्यपयः पिबति।
 मनो हत्यपयः पिबति। तावत्पिबति। यावदस्यानितायो निवृत्तः। अहो प्रतिपातेऽप्यसिद्धिप्रतिपाते
 इति किं॥ कणो हत्यागतः। मनो हत्यागतः॥ ६६॥ ॥ पुरोऽयं॥ ६७॥ अतिप्रत्ययात् पुरोऽशब्दोऽप्य

यंसगति संज्ञो नवति। समासस्वरूपवारा। प्रयोजनं पुरस्कृत्य पुरस्कृतं। यत्पुरस्करोति। अययमितिकिं।
 प्र. पुरो। पुरः। कृत्वा काङ्गतः॥६॥ ॥ अस्तव॥६॥ अस्तं शब्दो मकारांतो अयमनुपलब्धो वर्तते।
 सगति संज्ञो नवति। अस्तं गत्यस्य विना पुनरुद्देशेति। अस्तं गतानि धनानि। यदस्तं गच्छति। अययमित्येव।
 अस्तं कृत्वा काङ्गतः। अस्तं कृत्वा हि निमित्तार्थः॥६॥ ॥ अलगत्यर्थवदेषु॥३॥ अत्र शब्दो अयम
 निशब्दस्यार्थवर्तते सगत्यर्थे धातुषु वदतौ च गति संज्ञो नवति। अलगत्यः। अलगतं। यदलगच्छति।
 वदतौ। अलो घो। अलो हितं। यदलवच्छति। अययमित्येव। उदकमलं गच्छति॥६॥ ॥ अलो नुपदेशो
 ॥७॥ अदः शब्दस्य हादिषु पद्यते। सो नुपदेशो गति संज्ञो नवति। उपदेशः परार्थः। स्वयमेव नु यदा बुद्ध्या
 परामृशति तदा नास्य पदेश इति सोऽस्य विषयः। अदः कृत्वा। अदः कृतं। यददं करोति। अनुपदेश इति किं।
 अदः कृत्वा काङ्गतः इति परस्परकथयति॥७॥ ॥ तिरो भूतौ॥७॥ अंतर्द्ध्यवधानं। तत्र तिरो शब्दो
 गति संज्ञो नवति। तिरो भूतं। पत्तिरो नवति॥ अंतर्द्ध्यविति किं। तिरो नृत्वा स्थितः॥ ॥७॥ विनाषा

कृत्वा॥७॥ अंतर्द्ध्यविति वर्तते। प्राप्तिविनाषेयं। तिरो शब्दः करोतौ विनाषा गति संज्ञो नवति। ति
 रः कृत्वा। ति रः कृत्य। ति रः कृत्वा। ति रः कृत्वा। अंतर्द्ध्यवित्येव ति रः कृत्वा। काष्ठं तिष्ठति॥७॥ ॥
 उपाने चाने॥७॥ विनाषा कृत्वा ति वर्तते। उपाने चाने शब्दो विनाषा प्रतिरूपको निपातौ
 दुर्बलस्य सामर्थ्यानिधाने वर्तते तौ कृत्वा विनाषा गति संज्ञो नवति। उपाने कृत्य। उपाने कृत्वा॥
 अन्वजे कृत्य। अन्वजे कृत्वा॥७॥ ॥ साक्षात् प्रकृतौ निवृ॥७॥ विनाषा कृत्वा ति वर्तते। साक्षा
 त्प्रकृतौ निशब्दरूपाणि कृत्वा विनाषा गति संज्ञो नवति। साक्षात् प्रकृतौ तिष्ठत्यर्थवत्तनं। साक्षा
 त्कृत्य। साक्षात् कृत्वा मिथ्या कृत्य। मिथ्या कृत्वा। साक्षात् मिथ्या चिन्ता। न शालोचना। अत्र
 आस्ता। अत्रा। प्राप्तिनुहाय्या। विज्ञातुहा। संसर्पा। विनाषा। अर्थवत्तनं। उदकं। शानं। उदकं।
 आर्द्रगति संज्ञा संनियोगेन लवणादीनां मकारांतत्वं निपात्यते। आर्द्रो विज्ञे। वशे। विकल्पे
 विकल्पे। विकल्पे। प्रहसने। प्रसंतने। प्राडुस्। सुममस। आविस्। मनस॥७॥ ॥ अनलाभा

उरसि मनुष्या ॥ ७१ ॥ विनाषा कृजिति वर्तते । अत्याधानमुपश्लेषणं । तदभावे अनत्याधाने । उरसि मनसा शब्दो विनाषा कृजिति संज्ञो नवतः । उरसि कृत्वा । उरसि कृत्वा । मनसि कृत्वा । मनसि कृत्वा । अनत्याधान इति किं । उरसि कृत्वा पाणि शोते ॥ ७५ ॥ ॥ मध्ये पदे निवचने ॥ ७६ ॥ विनाषा कृजिति वर्तते । वकारादनत्याधान इति चामध्ये पदे निवचने । इत्येते शब्दाः अनत्याधाने विनाषा कृजिति संज्ञा नवन्ति । मध्ये कृत्वा । मध्ये कृत्वा । पदे कृत्वा पदे कृत्वा । निवचनं वचना नावः । निवचने कृत्वा । निवचने कृत्वा । वाचं नियमैः पर्यः । अनत्याधान इत्येव । नस्तिः पदे कृत्वा शिरु शोते ॥ ७७ ॥ ॥ नित्यं हस्ते पाणादुपयमने ॥ ७८ ॥ कृजिति वर्तते । हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृजितिनियं गति संज्ञो नवतः । उपयमने । उपयमनं हस्तकर्म । पाणौ कृत्वा । हस्ते कृत्वा । हस्तकर्म कृत्वा । उपयमन इति किम् । हस्ते कृत्वा कार्षा पाणौ गतः ॥ ७९ ॥ ॥ प्राधुं बंधने ॥ ८० ॥ कृजिति वर्तते । प्राधमिति मकारांतमव्ययमानुक्रये वर्तते । आधु कृत्यं बंधन हेतु कृत्यं दानवति ।

तदा प्राधुं शब्दः कृजितिनियं गति संज्ञो नवति । प्राधुं कृत्वा । बंधन इति किं । प्राधुं कृत्वा शकटं गतः ॥ ८० ॥ ॥ जावि कोपने घरावौ पम्पे ॥ ८१ ॥ कृजिति वर्तते । जाविका उपनिषदितेतौ शब्दौ । ओपम्पे विषये कृजितिनियं गति संज्ञो नवतः । जाविका कृत्वा । उपनिषत् कृत्वा । ओपम्पे इति किं । जाविका कृत्वा गतः ॥ ८२ ॥ ॥ ते प्राधुं धातोः ॥ ८३ ॥ ते गत्यपसर्ग संज्ञका धातोः । प्राक प्रवर्तयोरुक्त्या । तथा वैवोदाहृताः । ते प्रहणमुपसर्गार्थं । गतयोः नतं गतः ॥ ८४ ॥ ॥ छंदसि परोपि ॥ ८५ ॥ प्राक प्रयोगे प्राप्ते छंदसि परोप्यन्यनुसायंते । छंदसि विषये गत्यपसर्ग संज्ञकाः परोपि सर्वे पि प्रयोगे कृत्याः नवपरेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञा कार्यं किं विदस्ति । केवलं परयोगे पि क्रियायोग एषामस्तीति ज्ञायते ॥ यानि निहस्तिना । नियाति हंति नि मुष्टिना निहंति मुष्टिना ॥ ८६ ॥ ॥ व्यवहिताश्व ॥ ८७ ॥ व्यवहिताश्वगत्यपसर्ग संज्ञकाः । छंदसि दृश्यते । आपमं देरिंद्राणि रित्या हिमशरो मतिः । अद्या हि ॥ ८८ ॥ ॥ कर्म प्रवचनीयाः ॥ ८९ ॥ कर्म प्रवचनाया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानि तद्धर्म उ

मनुक्रमिष्यामः कर्मप्रवचनीयसंज्ञकास्तेवोदितव्याः। अधिराश्वानियावद्वस्यति। अनुर्वस्यते।
 साकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत्। कर्मप्रवचनीयप्रदेशः। कर्मप्रवचनीयपुत्रे द्वितीयत्वेवमाह।
 ॥८३॥ ॥ अनुर्वस्यते ॥ ८४॥ अनुशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। साकल्यस्य स
 ३५ हितामनुप्रावर्षत्। अत्र उच्यते मन्वसि वत्। अगस्त्यमन्वसि वत्। किमर्थमिदमुच्यते। यावता
 लक्षणे च न तारुण्येति सिद्धेवानो कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। हेत्वर्थं उच्यते। हेतुवृत्तायां बाधित्वा
 द्वितीयैव यथा स्यात्। ८४॥ ॥ तृतीयार्थः ॥ ८५॥ अनुशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसं
 ज्ञो नवति। न ह्यमन्वसितासेना। पर्वतमन्वसितासेना। पर्वतेन सह संबन्धेऽप्यर्थः। ८५॥ ॥
 हाने ॥ ८६॥ हान इति नून उच्यते। सर्वोत्कृष्टायेत्यर्थः। तेनेयं दीनोत्कृष्टसंबन्धे संज्ञा विधीयते।
 हानेद्योत्येयमनु। कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। अनुशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उप
 ५ धिकेव ॥ ८७॥ उपशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उपशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उप

अन्वर्जुनस्योद्योते ॥ ८८॥

निकेकार्थापणा। हाने उपशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। अनुशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उप
 नेद्योत्येकमन्वसितासेना। पर्वतमन्वसितासेना। पर्वतेन सह संबन्धे संज्ञा विधीयते।
 हानेद्योत्येयमनु। कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। अनुशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उप
 ॥ ८९॥ उपशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उपशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उप
 वधिर्मर्त्याः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। अनुशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उप
 मर्त्याः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। अनुशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उप
 सामुद्रिकपर्वतः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। अनुशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उप
 इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। अनुशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उप
 न तारुण्येति सिद्धेवानो कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। अनुशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उप
 स्यात्। सामुद्रिकपर्वतः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। अनुशङ्खलस्योद्योते कर्मप्रवचनीयसंज्ञो नवति। उप

द्विचिंतिकिं। ओहं परिषिंति। अथपरिशिष्टयोगेपवेम। कस्मान्ननवति। पंचम्यपाद्युज्जिगिति।
वर्जनविषयेसाविधायते। अपराहसाववपादि। ॥ ५५ ॥ अतिशयोक्तिः। ननुणाहिवेव॥
नागवर्जितेष्टनि। कर्मप्रववनीयसंज्ञोनवति। हृत्तमनिविद्योतते। साधुदेवदत्तोमानवमपि
हृत्तमनिविंति। अनागदतिकिं। नागः स्त्रीक्रियमाणोऽयं यद्वन्मामनिष्पाततइयतां।
यन्मामनिनवतितइयतामिष्यर्थः। ॥ ५६ ॥ ॥ प्रतिप्रतिनिधिप्रतिज्ञानयोः ॥ ५७ ॥ मुख्यसदृ
शः। प्रतिनिधिः। हन्तस्यप्रतिनियतिनप्रतिज्ञानप्रतिनिधिविषयेप्रतिज्ञानविषयेप्रतिकर्मः
प्रववनीयसंज्ञोनवति। अनिमकरजुनता। प्रतिमाषानस्मैतिलेन्यःप्रतियवति। ॥ ५८ ॥ ॥ अधि
पराअनर्थको॥ ५९ ॥ अधिपरिशिष्टोअनर्थकोअनर्थान्तरवातेनौकर्मप्रववनीयसंज्ञोनवतः।
ऊजोधागवति। ऊतपर्यागवति। गत्युपसर्गसंज्ञासंवाधनार्थाकर्मप्रववनीयसंज्ञाविधायते
॥ ६० ॥ ॥ सुप्रज्ञायाम् ॥ ६१ ॥ सुप्रज्ञायांमर्थेकर्मप्रववनीयसंज्ञोनवति। सुसिक्तंनवता॥ ६२ ॥

सुसिक्तंनवता। धात्वर्थस्तु यते। उपसर्गप्रयं यत्नंनवति। प्रज्ञायामिति किं। सुसिक्तं किं
वाचनवता। ॥ ६३ ॥ ॥ अतिरतिक्रमणोऽयं ॥ ६४ ॥ अतिशयोक्तिः अतिक्रमणोवकारात्प्रज्ञायामव
र्मप्रववनीयसंज्ञोनवति। निष्पन्नेपि वस्तुनिक्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणः। अतिसिक्तमेव नवता।
अतिस्तनमेव नवता। प्रज्ञायाम् अतिसिक्तंनवता। अतिस्तनंनवता। शोनंनवतेत्यर्थः। ॥ ६५ ॥
॥ ॥ अपि परार्थसंज्ञावना चवसर्गगहसिमुद्यमे ॥ ६६ ॥ परार्थसंज्ञावने। अचवसर्गेगिहो
पांचसमुद्यमेववर्तमानः अपिः कर्मप्रववनीयसंज्ञोनवति। परांतरस्याप्युज्जमानस्यार्थः परार्थः
सपिधोपिस्मात्। मधुनोपिस्मात्। मात्राविडुस्तो कर्मप्रववनीयस्यार्थः अपिशिष्टोवर्तते। संज्ञा
वनमधिकार्थविधनेनशक्तेरप्रतिधानाविकरणं। अपिसिं वेत्तमलकसहस्रं। अपिस्तयाश
ज्ञानं। अचवसर्गः। कामाधारावुत्तानं। अपिसिंवेत्तमलकसहस्रं। अपिस्तयाश
अपिसिं वेत्तमलकं। अपिस्तयाश्वयं। मधुद्यमे। अपिसिंवेत्तमलकसहस्रं। अपिस्तयाश

का. अ. पा४

७६

विभक्तितन्ताम्बुतवर्णि। सुपस्ति जम्बुप्रदेशाः। मुह्यन्-आविन-रूपावित्येवमादयः। ए॥ ५॥ ॥ युष्म
 कपपदेसमानाधिकरणे स्था। निन्यपिमध्यमः॥ ५॥ ॥ तस्येत्यधो ह्यसामान्येन निबोदयो विहिताः
 तेषामयं पुरुषनियमः। क्रि। यते युष्मकपपदे सति व्यवहिते वा व्यवहिते। समानाधिकरणे समाना
 निधेयेऽनुपकारके स्थानानि प्रयुज्यमानेपिमध्यमपुरुषो नवति। त्वपवसि। युवां पवथ। ययं प
 वथ। अप्रयुज्यमानेपि। यवसि। पवथ। पवथ। ए॥ ५॥ ॥ प्रहासे वमन्यो पपदेमन्यते रुतमएक
 व॥ ५॥ ॥ प्रहासः परिहासः। परिहासे गम्यमाने अन्यो यपदेधातोर्मध्यमपुरुषो नवति। मन्यते श्रो
 तमः सवैकवृत्तवति। एहि मन्ये-ओदन् नो हसे। इति नहि नो हसे नृकः। सोतिथिनिः। एहि मन्ये
 रथेनया स्यसि। नहिया स्यसि। यातस्तेन ते पिता। मध्यमोत्तमयोः। उत्तममध्यामौ विधायते। प्रहा
 सदति किं॥ एहि मन्ये-ओदन् नो हसे इति सुष्ठु मन्यसे। साधु मन्यसे। ए॥ ५॥ ॥ अस्मकम
 उत्तमपुरुषो नियम्यते। अस्मकपपदे सति समानानिधेये प्रयुज्यमानेपि उत्तमपुरुषो नवति

१८

का. अ. पा४

७७

अहंपवामि। आवां पवावः। वयं पवावमः। अप्रयुज्यमानेपि। पवामि। पवावः पवामः। ए॥ ५॥ ॥
 शेषे प्रथमः॥ ५॥ ॥ शेष इति मध्यमोत्तमविषयादप्युच्यते। यत्र युष्मदस्मदसमानाधिकरणे
 उपपदेनस्तः। तत्र शेषे प्रथमपुरुषो नवति। पवति पचतः पवति। ए॥ ५॥ ॥ परः संनिकर्षः सं
 हिता॥ ५॥ ॥ परशब्दोतिशये वर्तते। संनिकर्षः प्रत्यासत्तिः। परोयः संनिकर्षः वर्णानामर्द्धमात्रा
 कानव्यवधानः। ससंहितासंज्ञो नवति। दध्यत्र। मध्यत्र। संहिताप्रदेशाः। संहितायामित्येवमा
 दयः॥ ५॥ ॥ ॥ विरामो वसानं॥ ५॥ ॥ विरतिर्विरामः। विरम्पतेनेनेति विरामः। सो वसानसंज्ञो
 नवति। इधि। मध्याह्नः। लक्षः। अवसानप्रदेशाः। खरवसानयोर्विसर्जनय इत्येवमादयः
 ॥ ५॥ ॥ ॥ अ॥ ॥ इति श्रीवामनाचार्यविरचितायां काशिकायां द्रुतौ प्रथमाध्यायस्य
 चतुर्थः पादः समाप्तः॥ ॥ ५॥ ॥ ॥ अ॥ ॥ ॥ तेष्वकपाठकयोर्बुद्धेर्नवतु॥ ॥ ५॥ ॥ ॥ अ॥ ॥ ॥
 ॥ अ॥ ॥ ॥ अ॥ ॥ ॥ संवत् १४४४ वर्षे वैश्वशुद्ध १४ बुधलेखः॥ ॥ अ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ अ॥ ॥ ॥ ॥

१९

श्रीहरि
 यति

